

TIL ILIMINDE EFEMIZMLERDÍN ÚYRENILIWİ

Babaniyazova Nursulıw Konısbayevna
Ajiniyaz atındaǵı NMPI tayanısh doktorantı
babaniyazovanursuliw@gmail.com

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.15079512>

***Annotaciya:** Házirgi rawajlanıp atırǵan dáwirde efemizmlerdi tilde ádep-ikramlılıq normaların saqlawǵa hám de jámiyettegi tildiń rawajlanıwına járdem beretuǵın fenomen sıpatında qaralǵan. Bul maqalada efemizmlerdiń til ilimindegi róli, olardıń úyreniliw táriyxı hám ilimpazlardıń efemizm haqqında bildirgen óz pikirleri ayılǵan.*

***Tayanısh sózler:** efemizm, sóylew mádeniyati, efemizm túrleri.*

Efemizmlerdiń til iliminde payda bolıwı eski jámiyetlerdiń gender róllerine hám hayal adamlarǵa bolǵan múnásebetlerge baylanıslı bolıp, bunda hayal adamlardı bildiretuǵın sózler hár dáwirde túrli mádeniyatlarda rawajlanıp barǵan. Orta ásirlerde hayal adamnıń róli tiykarınan úyde bolǵan hám bul “názik” yáki “múlayım” sıpatlar menen berilgen biraq XIX ásirde feministic háreketlerdiń rawajlanıwı hám hayal adamlardıń huquqları ushın gúres baslanıwı menen, efemizmler hám genderge tiyisli sózler kóbirek sociallıq hám siyasiy áhmiyetge iye bola basladı. Hayallardıń jámiyetdegi ornı ózgergen sayın, bul sózlerdiń barǵan sayın túrlenip, gender teńligi tárepinen tán alınatuǵın jaǵdayǵa keldi. Usınday máseleler feminist tilshiler Deborah Cameron [2.388] hám Robin Lakoff [5.45] tárepinen úyrenilgen.

Efemizm ataması grek tilinde “**euphêmos**” sózinen alınǵan bolıp, “eu-jaqsı, phemi-sóyleymen” degen mánini ańlatadı. Til iliminde ádetde awır, unamsız yáki jaǵımsız bolıp esitiletuǵın sózlerdiń ornına almasıp qollanıwı túsiniledi. Efemizmler haqqında kóplegen alımlar óz pikirlerin bildirgen, máselen, A.A. Reformatskiy [14.56] “Efemizmler qadaǵan etilgen sózlerdiń ornına qollanıwına ruxsat etilgen sóz” dep qaraydı. A.Hojiev [17.109] óziniń 2002-jılda qayta baspadan shıqqan “Lingvistikalıq terminlerdiń túsindirime sózligi” kitabında efemizmlerge mınaday táriyp beredi: “Efemizm nárese hám hádiyseniń jumsaq formadaǵı kórinisi, qopal sóz, qolaysız gápler hám tabu sózlerdiń ornına qopal bolmaǵan, batpaytuǵın sózlerdi qollaw túsindiriledi”. Máselen, **eki qabat** sóziniń ornına **hámiledar**, **ayaǵı awır** sózlerin qollanıw túsiniledi biraq sózlikte disfemizmge tiyisli pikir bildirilmegen.

Efemikalıq máni beretuǵın sózler áyyemgi dáwirlerden baslap alımlardıń qızıǵıwshılıǵın oyatqan. Efemizm túsiniǵin O.M.Freydenbarg basshılıǵı astında baspadan shıqqan “Античные теории языко знания и стиля” atlı dóretpesinde bul termindi Demokrit, Platon, Aristotel tárepinende tilge alınǵanlıǵı haqqında

maǵlıwmat beriledi. Bunnan kórinip turǵanıday, bul til birligi haqqında áyyemgi dáwirlerden aq bilgen, olardan paydalanǵan hám házirgi kúnge deyin de qollanılıp atır. “Dáslepki efemizmler XII-XV ásirlerde inglis tilinde payda bolǵan. XIV ásirlerde francuz mádeniyatı dástúr bola basladı, bul bolsa tilde óz kórinisin tapqan” degen kózqaraslar da bar.

“Efemizm” ataması sózlikte birinshi márte XVII ásirdeń ortalarında kirip kelgen. 1656 jılı Tomas Blounttıń [1.677] glossariyında qollanılǵan bolıp, efemizm túsiniǵi tómendegishe analiz qılınadı: jaman sózdeń jaqsı yáki unamlı etip beriliwi ayılǵan. XIX ásirge kelip ózgeshe mádeniy turmıs tárizi júzege keledi, er adamlar islep shıǵarıw jumısları menen bánt bolıwı, hayal adamlar bolsa ózlerin ómirlik joldaslarına hám de shańaraǵına baǵıshlawı lazım edi. Ádep-ikramlılıq hám rásmiy cenzura kúsheyip, náziklik, sóylew mádeniyatı jáne de rawajlana basladı.

XX ásirge kelip tek ǵana adam aǵzaları, haywanlar hám janlıklar, kesellikler, nárseler hám hádiyseler atın efemiylestiriw háwij alıp basladı. Sebebi jáhán urısı dáwirinde adam sawdası, jetimlik kóbeyip barǵan sayın efemikalıq birlikler hám argotizmler de kóbeyip bardı. Olardıń ruwxıy ózine tán ózgeshelikleri zaman hám mákanda, adamzattıń is háreketleri hám jaǵdayı menen baylanıslı halda en jaya basladı.

Házirgi zamanagóy lingvistikada efemizmlerdi izertlew jumısları tek ǵana leksikografiyada ǵana emes lingvistikalıq jaqtan da keńnen izzertlew alıp barıldı. Efemizmlerdi úyreniw barısında olardı toparlarǵa bóledi máselen, efemizmlerdiń siyasatqa, diniy, medicina tarawlarına baylanıslı ekenligi ayıp ótilgen. Ulıwma til iliminde lingvistler tárepinen taraw menen baylanıslı ádebiyatlarda ayıp ótilgen bolıp, olardıń pikirleri efemizm mazmunı rawajlanıwında úlken áhimiyetke iye. Usı hádiyseni ayırıqsha millet, ayırıqsha jınıs wákilleri mısasında bergen alımlardıń qatarına A.N.Samoyivich [13.167], Baskakov [9.3] lardı kiritiw múmkin. Rus ilimpazlarıń efemizimdi úyreniwge bolǵan qızıǵıwshılıq XX ásirdeń ortalarında 1961 jıldı baslanǵan. B.A.Larin [10.101] óziniń “efemizmler haqqında” atlı miynetinde ayılǵan. E.A.Agayan [8.269], O.N.Turbachevlarda [14.12] belgili bir mentalitet ishinde bul til hádiysesin izzertledi. V.P.Moskvin [11.264] “Эвфемизмы в лексической системе современного русского языка” atlı miynetinde efemizmlerdiń kategoriyalıq maqamı, efemizaciya usulınıń qollanıw sferası, sondayaq efemizmlerdiń qatar kelgen hádiyseler menen óz ara múnasebetin úyrendi. XXI ásirde bir ǵana rus izleniwshileri tárepinen efemizm temasına 15 ge jaqın dissertaciya jumısları jaqlanǵanlıǵı bul hádiyseni úyreniw jańadan kúsh alıp atırǵanınan belgi beredi. H.Shamsiddinov [6.22] efemikalıq funkcional-semantikalıq

sinonim sózler haqqında, A.E.Mamatov [3.56] óziniń ilimiy jumısında efemizim hám de disfemizmlerdiń frazeologiyalıq forması haqqında aytıp ótken. Bunnan basqada ilimpaz Z.T.Xolmonova [7.22] “Boburnama” leksikasın úyrenip shıǵıp, ondaǵı qollanılǵan efemizmler haqqında birqansha pikirler bergen. Ózbek lingvisti M.Mirtojievtiń [4.119] “Ózbek tiliniń semasiologiyası” atlı miynetinde efemizmlerge óz aldına orn ajratılǵan.

Sıpayılıq máni bildiriwshi leksikalıq qurallar–tabu hám efemizmler mánilik toparlarǵa bólingen, almasıqlardıń mánilik qarama-qarsılıǵın támiyinlewshi stilistikalıq tárepleri ashılǵan hám de tuwısqanlıq atamalarındaǵı sıpayılıq mánisi sonday-aq sıpayılıq bildiriwshi qaraqalpaq tiliniń óz ara usas hám ózgeshelikleri dálillep berilgen;

Sıpayılıq bildiriwshi sintaksislik qurallar qaratpa aǵza, kiris konstrukciyalar arqalı beriliwi dálillengen;

Qaraqalpaq xalıq naqıl-maqallardaǵı sıpayılıq mánileri aniqlanǵan;

Qaraqalpaq tilinde morfologiyalıq, leksika-semantikalıq, sintaksislik qurallar hám olardıń stillik ózgeshelikleri, sıpayılıqtı bildiriwshi verbal emes qurallar, olardıń semantikalıq-stilistikalıq, funcionallıq ózgeshelikleri, til biliminde sıpayılıq bildiriwshi qural sıpatında tastiyıqlanbaǵan. Sintaksislik qurallar qaratpa aǵza, kiris konstrukciyalar, naqıl-maqallardıń semantikalıq, strukturalıq tárepleri sıpayılıqtı bildiriwdegi ornı sıpatlap berilgen.

Milliy ózgeshelikke iye sıpayılıq máni bildiriwshi sózler toplanıp, olardı milliy ádebiy tilde, ádebiy sóylew tilinde orınlı, logikaǵa sáykes túrde paydalanıw boyınsha usınıslar islep shıǵılǵan. Izertlew materiallarınan qaraqalpaq tili grammatikası, leksikalogiyası hám stilistika máselelerin jaratıwda, ulıwma milliy ana tildi úyretiwde, orta arnawlı, joqarı bilimlendiriwde keń kólemde paydalanıw múmkin.

Juwmaqlap aytqanda dúnya til biliminde efemizim túsiniǵi tikkeley insan faktori menen baylanıslı halda, sociallıq múnásebetler, sóylew háreketi, qarım-qatnas jaǵdayı, milliy hám mádeniy qádiriyatlarǵa sáykes ráwishte úyrenilgen. Efemizmlerdiń tilde rawajlanıwı, kommunikativlik múnásebet penen baylanıslılıǵı, kóriniw ózgesheliklerine iye ekenligi bul tusinikti kategoriya sıpatında úyreniwde talap etedi. Qaraqalpaq til biliminde efemizmler kategoriya sıpatında tolıq túrde arnawlı izzertlenbegen hám sıpayılıq kategoriyası izzertlew ilimiy hám teoriyalıq jaqtan úyreniliwi tiyis máselelerdiń biri sıpatında qaraladı. Solay bolsada qaraqalpaq til biliminde sıpayılıq kategoriyasınıń bildiriliwi arnawlı túrde izzertlenbegeni menen, bul baǵdardaǵı dáslepki izzertlewler bar. Atap aytqanda, D.Nasirov, A.Bekbergenov, K.Paxratdinov, I.Setnazarova, G.Bekbergenova, Á. Orazimbetov, G.Patullaeva,

ózleriniń ilimiy miynetlerinde az da bolsa toqtalıp ózleriniń ilimiy kózqarasların bildiriپ ótken.

Ádebiyatlar:

1. Blount T. Glossographia: Or, A Dictionary Interpreting All Such Hard Words Of Whatsoever Language, Now Used In Our Refined English Tongue. L.: Tbo, Newcomb, 1656. 677 p.
2. Deborah Cameron "The Feminist Critique of Language" 1985; p.388
3. Mamatov A.E. O'zbek tili frazeologizmlarining shakllanishi masalalari: Filol. Toshkent, 1999.- 56 b
4. Mirtojdiyev M. O'zbek tili semasiologiyasi. – Toshkent: Mumtoz so'z, 2010. – B. 119-127. Fanlari doktori diss. – Toshkent, 1999.
5. Robin Lakoff "Language and Woman's Place". Cambridge University Press 1973 pp.45-80
6. Shamsiddinov H. So'zlarning evfemik funksional-semantik sinonimlari // O'zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 1997. -№ 6. – B. 22.
7. Xolmonova Z.T. Boburnoma leksikasi tadqiqi: Filol fanlar doktori diss. avtoref. – Toshkent, 2009. -22b
8. Агаян Э.А. Введение в языкознание. – Ереван: Университет, 1960.С.269.
9. Баскаков Н.А. Пережитки табу и тотемизма в языках народов Алтая //Советская тюркология. – Баку, 1974. – №2. – С.3-9.
10. Ларин Б. А. Об эвфемизмах //Ученые записки ЛГУ.-Л, 1961. С. 101-114.
11. Москвин В. П. Эвфемизмы в лексической системе современного русского языка. М.: ЛЕНАНД, 2010. 264 с.
12. Реформатский А.А. Введение в языкознание. – М.: РАН, 2005 С.56
13. Самойлович А.Н. Запретные слова в языках казах- киргизской замужней женщины. – СПб: Рус. вост. отд. общество. – 1915. – С. 167.
14. Турбачев О.Н. Из истории табуистических названий // Вопросы славянского языкознания. Вып. 3. – М., 1958. – С.12.
15. Ҳожиёв А. Лингвистик терминларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Уқитувчи, 1985. – Б. 109.